

Kepe Nóra

A panoptikusság Foucault hatalomelméletében

Absztrakt: Amikor a konferenciákon a Panopticon szóba kerül, a kutatók egyből unottan forgatják a szemüket – írta Gilbert Caluya már címében is posztpanoptikus társadalmat hirdető tanulmányában, több mint 10 évvel ezelőtt. A kijelentés csak rámutatott arra a folyamatra, hogy a társadalomelméletben az elmúlt évtizedek Michel Foucault hatalomelméletének, és az 1970-es években kidolgozott panoptikusság-konceptiójának meghaladásáról szóltak, amit a közösségi média megjelenése csak még inkább megerősített a kritikusok szerint.

Michel Foucault hatalomelméletének máig ható relevanciáját mindazonáltal az a felismerése adja, hogy rámutatott a hatalom pszichológiaivá válására. Megállapítása szerint a hatalom napjainkban a szubjektumok megteremtésére irányul, azaz eljárásai és módszerei révén az engedelmes test mellett a hatalom számára hasznos lelkek létrehozását segíti elő önmozgásának fenntartása érdekében. Foucault eredeti szándéka szerint az új típusú hatalmat szemléltető Panopticon nem más, mint a 18. században kialakult szociokulturális rendhez, valamint az azzal együtt járó kapitalista gazdasági berendezkedéshez tartozó, önálló módszerekkel, eljárásokkal és intézményekkel rendelkező társadalomszervezési elv szimbóluma, amely az egyének megismerése által a hatalom fennmaradását biztosító identitások megteremtésére irányul – napjainkban a közösségi médián keresztül.

Kulcsszavak: Michel Foucault, hatalomelmélet, panopticismus, Panopticon, episztemológiai hatalom

Visszatérés az ősforráshoz: Jeremy Bentham és a lelkek öröme

A másodlagos szakirodalom számára a Panopticon jellemzően nem más, mint a 18. században kialakult börtönök eszményi leképeződése, amelynek kidolgozása Jeremy Bentham nevéhez fűződik. Ez egyrészt már önmagában is szűkíti az alakzat érvényességét, hiszen kezdetben ennél többről volt szó. Másrészt, ahogy Elmer (2003: 231–233) rámutatott, Bentham az irodalomban gyakran csak lábjegyzet, akinek mindössze az intézmény nevét tulajdonítják, a koncepciót Foucault munkái nyomán idézik, bár ő első sorban csak interpretálta az eredeti szöveget. Mindez az elsődleges forrás megismerését is szükségessé teszi.

Bentham a 19. századi angol utilitarizmus központi alakja volt, akit az észszerű emberi cselekvés végső céljának kutatása foglalkoztatott. Számára a fő kérdést az jelentette, hogy az egyén és a közösség szintjén hogyan érhető el a legfőbb jó. Ezt nevezik egyesek „boldogságnak”, Bentham pedig „örömelvnek”, amit az örömök maximalizálása és a fájdalom minimalizálása által tartott mérhetőnek. Bentham azt a magatartást tekintette jónak, amely boldogságot – pontosabban örömet – eredményezett. Ennek újdonsága, hogy az emberi lélek állapotát állította vizsgálódásai középpontjába. Az egyéni érzésekre, vágyakra összpontosító kérdésfeltevése okán az ún. pszichológiai utilitarizmus képviselőjeként tartjuk számon.

Benthamet az örömelv kutatásakor az foglalkoztatta, hogy milyen menedzsment-eljárásokkal és térbeli elrendezéssel érhető el „maximális öröm” – például erkölcsi reform, egészségmegőrzés, hatékonyabb termelés – az egyén és a közösség javára (Bentham 1995 [1776]: 31). Az 1770-es években fehéroroszországi gyárépítéseket látogatva dolgozta ki a „költséghatékony munkásszálló” és optimális gyárelrendezés mintapéldájának tekintett Panopticont, amelyről maga írta, hogy „extenzív természetű” és elveit felhasználva „kivétel nélkül alkalmazható bármilyen létesítményben (...), amely nagyszámú embert hivatott ellenőrzés alatt tartani” (Bentham 1995 [1776]: 33–34). A látogatás során íródott, XVI–XXI. sorszámú leveleiben az alakzat különféle alkalmazási lehetőségeit is tárgyalta, beleértve a dologház, a szegényház, a gyár, az elmeagyógyintézet, a kórház, a kórházhajó, az iskola, az ipari üzem és a manufakturális üzem példáját (Bentham 1995 [1776]: 76–95).

A Bentham által vizionált Panopticon egy kör alakú épületegyüttes, középpontjában egy toronyépülettel. A toronyépület az őr helye. A kör alakú építmény a rabok – illetve gyári munkások, ápoltak, diákok – elhelyezésére szolgál. Az épületben az embereket cellákkal választják el úgy, hogy sem egymást, sem az őket fogva tartót nem látják. Az épületek térbeli elrendezése növeli a felügyelet hatékonyságát, mivel egyetlen, a falak mögött különböző tükrök és építészeti megoldások által rejtve maradó börtönőr is elegendő a rend fenntartásához, azáltal hogy az emberek nem tömegként, hanem egymástól elkülönített egyének halmazaként rendeződnek el a térben (Foucault 2002a [1978]: 232–233). Ráadásul, mivel a megfigyelték nem látják az őrt, kénytelenek azt feltételezni, hogy az adott pillanatban a vigyázó tekintet éppen rájuk szegeződik. Az egyének ezáltal minden pillanatban tudatában vannak saját láthatóságuknak, és a potenciális megfigyeltség miatt magukévá teszik a hatalom által elrendezett viszonyokat. Az egyén alávettettsége adottsággá válik saját maga számára, és az állandósult megfigyelés (lehetősége) miatt bekövetkezik

az alkalmazkodás, sőt idővel a hatalmi viszonyok interiorizálása. Azáltal, hogy az egyének feltételezik, hogy valaki folyamatosan figyeli őket, olyan magatartásformákat alakítanak ki, amelyekről úgy gondolják, hogy elvárják tőlük. Vagyis további fegyelmezés, büntetés nélkül is szabálykövetővé válnak, önvizsgálatot tartva, belső készítésre a vélelmezett társadalmi normákhoz igazodnak, pusztán a külső szemlélő feltételezett tekintetének hatására. Az elrendezéssel a fájdalom minimalizálható, hiszen többé nincs szükség testi fenytésre és erőszak alkalmazására, miközben az öröm növelhető, hiszen a lelkek önként működnek együtt a hatalommal (Bentham 1995 [1776]: 33–45, 54–59).

Bentham jelentősége abban áll, hogy egyrészt felismerte a fegyelmezés módjának jelentőségét a hatalmi mechanizmusok mozgásban tartása szempontjából, másrészt rájött, hogy a hatalom akár csak pusztán térbeli elrendezéssel is képes az egyének általánosan vett gondolkodásának, sőt önmagukról való gondolkodásának formálására, majd ennek nyomán kidolgozta a felügyelet általános eljárásainak modelljét. Bentham maga írta egy helyütt, hogy „az elme elme feletti hatalma fenntartásának új módját” (*mind over mind*) találta meg „mindezidáig példa nélküli mértékben” (Bentham 1995 [1776]: 31). Vagyis, bár az emberek eltérően gondolkodnak, a gondolkodásmód megváltoztatható. A társadalmi rend akkor tartható fenn, ha a hatalomnak sikerül az emberek gondolkodására hatást gyakorolni. A gondolkodásmód befolyásolása pedig elsősorban nem a testi fenytés által, hanem az elmen keresztül lehetséges. *Vagyis a Panopticon nem annyira konkrét építészeti alakzat, sokkal inkább szimbólum, mindazon eljárások összessége, amelyek a fegyelmezés elveinek érvényesítésével megteremtették az egyes egyének és a társadalom igazgatásának lehetőségét a lelkek középpontba helyezése és kormányzása által* (Foucault 2002b [1976]: 119–121). A papírra vetett építészeti alakzat a panoptikus eljárásoknak csak az adott kor technológiai szintjén megvalósított leghatékonyabb kivitelezése volt. Ennek okán a börtön is csak egy, de nem az egyetlen lehetséges megtestesülése a fegyelmező intézményeknek, ahogy arról maga Bentham is írt (Foucault 1994a [1975]: 728–731). Az egyén és a társadalom egészének egyidejű fegyelmezését valósították és valósítják meg a Foucault által tárgyalt, azonos elvek szerint létrehozott, nagyobb embertömeget igazgató további intézmények, mint az elmegyógyintézetek, a kórházak, az iskolák, a gyárak vagy éppen a hadsereg is (Foucault 1994b [1973]: 443–444). Éppen ezért a továbbiakban a tulajdonnév alkalmazása helyett, Foucault-val megegyező módon a *panoptikusság* kifejezést használom, és nem az építészeti alakzatra, hanem az abban megvalósuló elvekre és eljárásokra koncentrálok (Foucault 1994c [1975]: 771–772).

A Panopticon helye Foucault életművében

A foucault-i hatalomfelfogás (1972–1976)

Michel Foucault esetén nem beszélhetünk egyetlen konzisztens hatalomelméletről. Életművében három – egyesek szerint négy – időszakot különíthetünk el, amelyek között a határvonalat az 1971-es első akadémiai előadásorozat tapasztalatai, valamint az 1977-es alkotói szabadságon töltött év jelentette. Míg az 1960-as években a hatalom és a

(diskurzus)termelés, később a hatalom és a struktúra, élete utolsó éveiben pedig a hatalom és az ember foglalkoztatta (Collier 2009: 79–80).

A második szakaszban, azaz 1971 és 1976 között született írásaiban és előadásaiban,¹ távolodva mestereinek marxista felfogásától, a hatalmat örökös mozgásban lévő, láncolatokban működő, hálószerűen szerveződő, fizikai formában közvetlenül nem megragadható viszonyrendszerként képzelte el. Úgy gondolta, hogy a hatalom nem önmagából fakad és nem önmagában létezik, inkább valamiféle láthatatlan, pulzáló rend, amely létrehozása és működtetése csak az emberek közreműködésével lehetséges. Az 1970-es évek első harmadától Foucault számára ezzel együtt az egyének már nem csak tehetetlen és „ostoba, sorsukba beletörődő céltáblák”, hanem a hatalom „továbbítói és reléi” – azaz csomópontjai és zsilipjei voltak (Foucault 2000 [1978]: 309). Ennek köszönhetően arra kereste a választ, hogy „a hatalom hol, hogyan, kik között, mely pontokon, milyen folyamatok által és milyen hatással kerül alkalmazásra” (Foucault 2007 [1978]: 1–2). Előfeltevése, hogy a hatalom az egyéneken keresztül árad szét, nem pedig rajtuk-bennük jut nyugvópontra, egyben felértékelte az emberek szerepét is (Foucault 1990 [1975]: 323).²

Nem véletlen, hogy ebben az időszakban fogalmazódott meg elsőként írásaiban az egyén önmaga felett gyakorolt hatalmának jelentősége is, amely utolsó éveinek fő kutatási témájává vált. A megközelítés másik következménye, hogy értelmezésében a hatalom mindinkább pozitív terminussá vált, nem erkölcsi értelemben jó vagy rossz, hanem funkcióját tekintve létrehozó és teremtő alakzattá (Foucault 2015 [1975]). Pozitív volt értelmezésében a hatalom emellett abban az értelemben is, hogy az a korábbi történeti időszakokkal ellentétben nem a kizárás által biztosította fennmaradását, hanem éppen ellenkezőleg, fokozottan bevonta, aktivizálta, összekötötte az egyéneket. Ez a felismerés szintén a későbbi, egyén felé való elmozdulását és egyfajta poszthumanista megközelítést készített elő (Foucault 1994d [1971]: 208–209).

A hatalom pszichológiáivá válása

Foucault a hatalom természetében a felvilágosodástól azonosított változást. Feltevése szerint az újonnan kialakult kapitalista termelési mód örökös profitnövekményre törekvésével összhangban a 18. századtól a hatalom is a „többletből” eredt, amely értelmezésében elsősorban tudástöbbletet jelentett. A hatalom fennmaradását és kiterjedését új és új tudások integrálása biztosította, amely azt jelentette, hogy kívánatosnak látszott minden olyan változás, amely a tudástermelést szolgálta. Az új típusú eljárások is ezt szolgálták, hatékonyságuk összefoglalóan abból fakadt, hogy általuk a hatalom polimorfá, polivalenssé vált, megszűnt az intézmények szerinti fragmentációja, és a történelem folyamán első alkalommal folytonossá vált, összeolvadt, kitöltötte és összekapcsolta a különböző intézményeket, valamint átjárta a társadalom minden szegletét, és ami a legfontosabb, aktívan

1 Az érintett munkák, köztük az előadások leiratai dőlttel szedve: *Théories et institutions pénales (1972–1973); La société punitive (1973–1974); Histoire des systèmes de pensée I–V (1974–1978, 1979–1980);* Felügyelet és büntetés (1975); A szexualitás története I. (1976); *La biopolitique (1978–1979)*.

2 Ez azt is jelenti, hogy a marxista felfogással ellentétben itt a hatalom már nem lehet egy személy vagy társadalmi osztály privilégiuma. Kétségtelen, hogy Foucault 1972 és 1976 között még meghatározónak tekintette a struktúrát, ugyanakkor az már nem kizárólagos szerepben, hanem az egyénnel kölcsönhatásban jelent meg.

bevonta az egyéneket is. *A tudástermeléshez a hatalom az egyének minél mélyebb megismerésére törekedett, amely érdekében a hatalom egyéniesítette az embert, vagyis individualizált.* Az individualizáció lehetővé tette az egyének bevonását és közreműködését, ami ahhoz vezetett, hogy az ember többé már nem csak passzív tárgy, hanem alanya is lett a hatalomnak.

Mit jelentett mindez a gyakorlatban? A 18. századtól a középkorra jellemző feudális berendezkedés és kiváltságok megszűntek, és a hatalomnak sem volt többé egy-egy kitüntetett birtokosa. Személytelenné vált abban az értelemben is, hogy az államapparátus bővülésével egyre inkább bürokratikus eljárásokon keresztül érvényesült. „Gépezet biztosítja a szimmetriahiányt, az egyensúly-nélküliséget, a különbséget. Következésképp nem sokat számít, ki gyakorolja a hatalmat” (Foucault 1990 [1975]: 121). Ezzel párhuzamosan, míg korábban külön-külön beszélhettünk 1) gazdasági, 2) politikai, illetve 3) bírói (jogi) hatalomról, a 19. századra az egyes intézmények egyszerre, integráltan, egy intézményen belül többféleképpen valósították meg mindhármat. A legfontosabb újdonságot azonban a negyedik típusú hatalom létrejötte jelentette. *„Más hatalom, más tudás”* (Foucault 1990 [1975]: 135). Az 4) ún. episztemológiai hatalom alapja az egyének minél szélesebb körű és minél mélyebb megismerése.

Az újonnan létrejött episztemológiai hatalom a hatalom pszichológiaivá válását jelöli. Ez egyszerre két irányból közelített az emberekhez: mindenekelőtt az eddig megszokottak szerint tudást gyűjtött az egyénekről. Megfigyelte, leírta, rendszerezte, összehasonlította őket. Másrészt, ami igazi újdonságát adta, hogy a megfigyelték aktív közreműködésével gyűjtött tudást, immár az egyénektől is. Arra készítette őket, hogy tegyenek vallomást, nyilatkozzanak, mutassák meg önmagukat, írják le vágyaikat, vezessenek naplót, számoljanak be gondolataikról, mondják el véleményüket, egyáltalán, érezzenek, képezzenek viszonyt egymáshoz és az eseményekhez. Hiszen minél aktívabb az egyén, annál inkább megfigyelhetők érzései, vágyai, ezáltal egyre több tudáshoz juthatunk róla, amellyel könnyebbé válik kategorizálni és másokról leválasztani, illetve alakítani viselkedését és vágyait. Így váltak a kezelt betegek, rabok, diákokok, dolgozók, vagyis a társadalom minden tagja a hatalom megfigyelésének egyszerre alanyává és tárgyává. Az episztemológiai hatalom megsokszorozza a tudást azáltal, hogy az egyénről gyűjtött (ún. megfigyelésből származó) tudás mellett a technikai, azaz az egyéntől származó tudásgyűjtést is lehetővé teszi (Foucault 2002c [1973]: 83–85).

Eredményesen és mélyen hatol az emberi viselkedés mélyére; a hatalom minden előrenyomulása után megnövekszik és állandósul a tudás, és megismerendő tárgyakat fedez fel minden olyan területen, ahol ez a hatalom gyakorlódik (Foucault 1990 [1975]: 279).

Az, hogy lehetőség nyílik az ember érzésvilágának egyre mélyebb megismerésére, és közvetlenül az embertől szerezhetünk egyre több tudást folyton változó – és akár kívülről irányított – vágyairól, lényegében korlátlanra teszi a tudástermelést, megadva a hatalmi viszonyok számára a kapitalista gazdaság működéséhez hasonló növekedés korlátlanágát (lásd Han pszichopolitika-konceptcióját [Han 2017 {2014}]; Éber 2017; A. Gergely 2022; Iványi 2022).

A technikai és a megfigyelésből származó tudások létrehozásának módszereit tekintve Foucault a tudáshoz való hozzáférés három formáját különböztette meg, amelyek

közvetlenül kapcsolódtak a hatalomhoz. Az egyénekről szóló tudásszerzés már évszázadok óta ismert volt a társadalomban. Ezek közül az 1971–72-es kurzusok folyamán elsőként a *mérés* (*mesure*) szerepét vizsgálta a közösségek életében (Foucault 2019a [1972]: 208–211). Másodikként – az inkvizíció eredményeképpen létrejövő *nyomozásról* (*enquête*) írt a tények, események, cselekedetek megállapításának, illetve a tulajdonjogok helyreállításának eszközeként. A 18. század újdonsága a harmadikként létrejövő módszer, a *vizsga* avagy *vizsgálat* (*examen*) volt, a normák, szabályok, felosztás, minősítés és kizárás megállapítása és elrendelése érdekében (Foucault 2019b [1972]: 229–230). A vizsgálat már nem függött a közvetlen tapasztalattól, hanem az egyén benyomásaira alapozott, érzéseit, szándékait vette figyelembe. Ekkor vette át a normalizáló szankció a hagyomány szerepét, a mérhető egyén az emléket állító egyén helyét. Az episztemológiai tudásszerzés megjelenésével az egyén új, a korábnál jóval jelentősebb szerephez jutott a hatalmi eljárások működtetésében, ugyanis az eljárásokat saját szubjektív megnyilvánulásai hozták működésbe. Az egyén gondolataihoz való közelférkőzés során minden ember önálló, egyedi eset lett, részletes dokumentáció, amelybe a hatalom ettől kezdve kapaszkodhatott. Az egyén életével, gondolataival együtt „egy felhasználásra készült dokumentummá vált”. A hatalom új technológiájának kialakuláskor „a társadalom áttért az egyéniség kialakításának történelmi-rituális mechanizmusairól a tudományos-diszciplináris mechanizmusokra” (Foucault 1990 [1975]: 263).

A testet célba vevő büntető hatalom helyén születő, lélekre irányuló fegyelmező hatalom kialakulását az emberi elmére és lélekre összpontosító tudományok egyre nagyobb térnyerése jelezte. Ez volt „az emberről szóló tudományok születésének pillanata”, ekkoriban váltak lehetségessé és kívánatossá az egyén lelkén munkálkodó és a közben keletkezett tudást szervezeten felhasználó „embertudományok” (Foucault 1990 [1975]: 263), vagy másképpen a „psi-tudományok” – a pszichológia, a pszichiátria és szociológia. Az *episztemológiai hatalom, avagy a pszichológiai szemléletmód az individualizációt a hatalomgyakorlás módszerévé tette, amely az egyének önmagukra irányításával és nárcisztikus világhoz való viszony kialakulásával járt.*

Panoptikusság és individualizáció

Az új típusú hatalom leírásához Michel Foucault a Panopticon tipológiáját hívta segítségül, amelyre Bentham nyomán elsősorban nem építészeti alakzatként, hanem elvek és módszerek összességéként tekintett. Úgy gondolta, az episztemológiai hatalom a panoptikusságon keresztül jut érvényre.

Bentham után néhány évvel Julius fogalmazta meg e társadalom születési bizonyítványát. A panoptikus alapelvről szólva azt mondta, hogy jóval több holmi építészeti leleménynél: fordulópont „az emberi szellem történetében” (Foucault 1990 [1975]: 294).

A szellemtörténeti változás pedig nem más, mint a pszichológiai természetűvé vált hatalom támaszát jelentő individualizáció, amely megerősítése négy dimenzióban zajlott, kirajzolva a panoptikus eljárások tipológiáját. Az egyes eljárások eltérő mértékben voltak jelen a 19. század különböző intézményeiben. A börtönökben valósult meg leginkább az 1) ún.

cellás fegyelem – amely a testek térben való elhelyezéséről, gazdaságos felosztásáról gondoskodott. A *quadrillage* mint térbeli felosztás egyaránt jellemző a rendőrségi körzetekre, az adminisztráció hierarchiájára és a bürokrácia piramisára, ahol a magasabb rangú személyek gyakran magasabb emeleteken, illetve nyitott irodákban úgy kerülnek elhelyezésre, hogy szemmel tarthassák beosztottaikat (Foucault 1994e [1975]: 718–720). Az 2) *organikus fegyelem* kialakulásának szemléletes példája a tömegtermelés által megkövetelt specializáció, amelynek során a tevékenységek egyre részletesebben leírhatóvá, munkafolyamatokra, sőt egyenesen mozdulatokra bonthatóvá váltak, és mindenki „természetesnek” észlelhette a saját helyét. Az ipar vagy az oktatási rendszer példáján keresztül érthető meg továbbá leginkább a 3) *keletkezéstörténeti fegyelem megszervezése*, amely az idő feletti rendelkezést jelentette. Utóbbi esetén az oktatási rendszer szintjeinek elérését életkorhoz kötő szabályok, a tanév rendje, az órák kezdete és a vizsga időtartama mind-mind az idő lehető legaprólékosabb, szeletekre történő felosztását szolgálták annak érdekében, hogy szinte minden pillanatban lehetővé váljon az egyének szabályozott megfigyelése. Végül a 4) *kombinatorikus fegyelem* az erők összeállításának művészete volt, hogy ne csak az egyedi test (például a katona) legyen hasznos, hanem a testek összességének különféle alakzatai (lásd a hadtest) is képesek legyenek együttműködni, ezzel érve el az individualizált egyének fogaskerékként történő összekapcsolását a társadalomban (Foucault 1990 [1975]: 219–225).

E „társadalmi orthopédia” nem volt más, mint a tudások termelésére, rendezésére, elosztására és főképp integrálására irányuló technikák összessége, amit elsősorban a vizsgálatra építő episztemológiai tudásszerzés megjelenése tett lehetővé (Foucault 2002c [1973]: 57). A történelem folyamán először a 19. századtól történt kísérlet a különböző tudásformák és eljárások egy keretben való összekapcsolására, egymásba fonására, közös rendszerbe szervezésére. Amellett, hogy a tudományban alkalmazták őket, a mérés a rend, a nyomozás a centralizáció, míg a vizsgálat a kiválasztás és kizárás eszközévé, így a hatalom „technikájává” is vált. A panopticismus pedig ezeknek az eljárásoknak a működésben tartásával, a tér, az idő, a tevékenységek és a testek összességének ellenőrzésével és elrendezésével a fegyelmezés jegyében megkezdte az egyéni és a társadalmi felügyelet állandósítását.

A Panopticon meghaladására tett kísérletek

Azt, hogy a Panopticon rendkívül izgalmas gondolati alakzat, bizonyítja, hogy számos tudományterület szerzőit megihlette (Fluderink 2017 [2014]: 1–3). A fogalom különféle alakváltozatokban megjelenik például a vidékfejlesztésben (Philo, Parr és Burns (2016): *the Rural Panopticon*), az oktatáskutatásban és a neveléstudományban (lásd *Pedagogicon*), de alkalmazza a környezetgazdaságtan, a menedzsment- és a jogtudomány is. Az irodalomtudósok körében gyakori, hogy a könyvben felbukkanó Panopticonot vizsgálják. George Orwell 1984 című regényén kívül kiemelkedik ezek közül a Panopticon és Charlie Brooker *Black Mirror* (Özer–Tarakçioğlu 2019), David Eggers *A kör* (Gouck 2018), Kazuo Isighuro *Ne engedj el...* (Benia 2019), Margareth Atwood *A szolgálólány meséje* (Miceli 2019) című munkáinak párhuzamba állítása.

Nem meglepő, hogy a kritikák első csoportja a fogalom túlhasználására, túlterjeszkedésére, illetve elferdítésére irányul (lásd a későbbiekben hivatkozott Wood, Haggerty, Lyon munkáit). Wood kiemelte, hogy egyes szerzők gyakran indokolatlanul (ki)használják az alakzatot a figyelemfelkeltés érdekében, másrészt a tudományos legitimitáció reményében már szinte „tüntetőleg” idézik azt (Wood 2014 [2007]: 56–57). A gondolati hovatarozás demonstrálása közben az eredeti elképzelés egyre inkább háttérbe szorul és elferdül, illetve felhígul a másodlagos irodalomban (Fluderink 2017 [2014]: 12–16). A szerzők a másodközlésekre hivatkozva akár tudtukon kívül is tévesen alkalmazzák az elképzelést, de az sem ritka, hogy szándékosan hagyják el a saját érvelésüket gyengítő ismérveket (Lyon 1994: 71–79). A fent felsorolt irodalomkritikák szemléltetik továbbá, hogy a tudományos közösség hajlamos a Panopticon tiltó és kényszerítő jellegére helyezni a hangsúlyt, miközben az alakzatnak számos pozitív aspektusa is van. Mivel szinte kizárólag negatív jelzőket társítanak hozzá, a falanszter szinonimájaként használják, és többnyire disztópiákban vélik felfedezni, vagy szociológusként, politológusként egy nem vágyott társadalom képével rokonítják (Haggerty 2006: 23).

A panoptikusságot legkiterjedtebben a társadalomtudomány alkalmazza, így a következőkben az ezen a területen megjelent munkákat rendszerezem az alakzathoz való viszonyuk alapján. Mindenekelőtt megjegyzendő, hogy a Panopticon 20. századi újralfedezése a konzervatív történész Shirley Robin Letwin nevéhez fűződik (1965), aki a korlátlan hatalom megteremtődésének lehetőségét látta benne. Emellett ugyanabban az évben a neokonzervatív társadalomtörténész, Gertrude Himmelfarb (1965) írt jelentősebb esszét a „benthami kísértetházzról”, a társadalmi elnyomás és ellenőrzés eszközéről. Hasonló érvelést vett át a francia filozófus, Jacques-Alain Miller (1973), aki a *Felügyelet és büntetés* megjelenésével egy évben adta közre, eredetileg 1973-ban született, *Le despotisme de l'utile: la machine panoptique de Jeremy Bentham* című munkáját. A Panopticon Foucault által vált széleskörben ismertté, akinek premisszáit és megállapításait alapul véve új tudományterület jött létre (*surveillance studies*),³ ahol a szerzők az ellenőrzés módját és lehetőségeit vizsgálják napjaink társadalmában, mindig arra keresve a választ, hogy az adott hatalmi eljárás mely társadalmi csoport, intézmény, szervezet befolyását növeli.⁴ Az áttekintést azonban nem redukálom ezekre az írásokra, a hangsúlyt a tágabb, szociológiai megközelítésben íródott munkákra helyezem.

A foucault-i keretrendszert használó szerzők a Panopticonot konszenzuálisan a hatalmi viszonyokkal kötik össze, és úgy gondolják, hogy a módszerek és az eljárások célja a hatalom keletkeztetése, fenntartása és kiterjesztése. A cél tehát változatlan, a szerzők közötti különbség a 1) léptékben, a 2) megközelítésmódban és az 3) eszközökben ragadható meg. További egyetértés mutatkozik az irodalomban abban, hogy a Panopticon napjaink jelenségeire, intézményeire és társadalmára már nem alkalmazható módosítás nélkül. Jean

3 Lásd a *Replika* 2014. évi 89. számát.

4 Az új fogalmat bevezető munkák közül a legtöbbet hivatkoztak: Da Landa (1991): *panspectrum*; Gordon (1987) és Lyon (1988, 1993, 1994): *electronic panopticon*; Zuboff (1988): *Information Panopticon*; Poster (1990): *Superpanopticon*; Mathiesen (1997): *Synopticon*; Boyne (2010): *Post-Panopticism*; Wacquant (2001): *social Panopticon*; Koselka (2003): *urban Panopticon*; Latour (2005): *Oligopticon*. Bigo (2006 [2005]): *Ban-opticon*; Taber (2010): *neo-Panopticon*; Kelsey és Bennett (2014): *Omniopticon*; Singh (2017): *Prolepticon*. További panoptikus konfigurációkért lásd Fuchs 2011; Haggerty és Erickson 2006, illetve Wood 2014 [2007] gyűjtéseit.

Baudrillard már két évvel a *Felügyelet és büntetés* után amellet érvelt, hogy ideje elfelejteni a szerzőt, mert gondolatai meghaladottá váltak, hiszen a szimulákrum fogalma megfelelőbben írja le a kor társadalmát (Baudrillard 2007 [1977]). A Panopticon teljes elvetését javasolta továbbá Norris és Armstrong (1999) is. 2006-ban pedig David Lyon szerkesztésében jelent meg a koncepciót meghaladottnak tartókat tömörítő tanulmánykötet, amely abba az irányba mutatott, hogy „talán ideje lefejezni a királyt”, és a Panopticon-t „végső nyugalomra helyezni más modellek javára” (Haggerty 2006: 27). Mégis, azt látjuk, hogy a többség máig védelmébe veszi az elképzelést és a „fogalom megtisztításának programjára hív” (Haggerty 2006: 36–42). Ezt a mezsgyét Gilles Deleuze jelölte ki az *Utóirat az ellenőrzés társadalmához* című munkájában (1990), azóta pedig olyan nevek fémjelzik, mint Mathiesen (1997), Boyne (2000), Elmer (2003), Haggerty (2006), Wood (2014 [2007]), Caluya (2010), Gane (2012), Han (2012), illetve maga David Lyon (1993, 1994, 2001, 2003, 2006). Simon (2005: 2) fő érve, hogy „ne öntsük ki a kád vízzel együtt a gyermeket”, annál is inkább, mert nem elvárható, hogy egy gondolati alakzat, amelyet eredetileg a 19. századi társadalom leírására dolgoztak ki, módosítás nélkül alkalmazható legyen a 21. században is. Ettől még nem az elszakadást, hanem ahogy Deleuze is javasolta, többségében a továbbgondolást látták megoldásnak (Wood 2014 [2007]; Caluya 2010; Iványi 2014; Nyiri 2021). Boyne (2000: 303) még a posztpanopticismus kifejezés használatát is elveti, arra hivatkozva, hogy az „csak beleillik a funkciótlan »poszt«-ok sorozatába”, míg mások nem ellenzik ennek alkalmazását, mert ez még „nem jelenti szükségképpen azt, hogy »anti-« vagy »posztfoucault-inak« is kell lenni” (Simon 2005: 2).

Az első választóvonal a (1) *léptékbeli* különbség, hogy a szerzők az alakzatot alkalmasnak tartják-e a társadalom leírására (Cohen 1985; Lyon 1993; Mathiesen 1997; Han 2012) vagy úgy gondolják, a koncepció csak egy-egy intézmény és társadalmi alrendszer működését magyarázza, az általánosítás lehetősége nélkül (Zuboff 1988; Lyon 1993). Amennyiben az alakzatot nem öncélúan, hanem a foucault-i ambícióknak megfelelően kívánjuk értelmezni, úgy a társadalmi szintre emelkedést tekinthetjük irányadónak, mint amely szétterjed a különböző életterületeken, összeolvad az intézményekben és társadalomszervezési elvvé válik.

Mindent összevetve egy olyan, fegyelemmel átítatott társadalom kialakulásáról van szó ebben a mozgásban, amely (...) a „panoptizmus” végtelenségig általánosítható mechanizmusáig vezet (Foucault 1990 [1975]: 293).

A panoptikus sémát, valamennyi jellemző vonását megőrizve és megtartva szándékoznak elterjeszteni a társadalom egészében; (...) az a küldetése, hogy általánosított funkcióvá legyen (Foucault 1990 [1975]: 282–283).

A Panopticonra, illetve a panoptikusságra irányuló kritikák csoportosíthatóak továbbá az (2) *eltérő megközelítésmód*, vagyis a választott elméleti keret szerint is. Ezek közül a legjelentősebbek az államközpontú vizsgálódások, a kapitalizmuskritikák, valamint újabban a queer és gender studies területén születő munkák. Az előbbi kettőben közös, hogy a technológiai fejlődést nem tartják elválaszthatónak a hatalmi mechanizmusok kiterjedésétől. Az államhatalom biztosításáról Diana Gordon közölt esettanulmányon alapuló kutatást (1987), amelyben a kiterjedőben lévő amerikai bünyügyi rendszert feleltette

meg a Panopticonnal. Hasonlóan járt el Gary Marx is, aki a panoptikus elvek kifejezetten katonai, nemzetbiztonsági és rendőrségi felhasználását mutatta be (1988). Érvelésük szerint a technológiai fejlődés új típusú ellenőrzést (*new surveillance*) tett lehetővé (Marx 1988, 2014 [2003]), ami elhozta az ellenőrzés társadalmát (*surveillance society*) (Specht 2020: 63–65). Az ellenőrzést a számítógépek elterjedése, a társadalmi rendezés automatizálása terjesztette ki (Gandy 1993; Lyon 2001, 2002).

Akik a panopticismust a kormányzatisággal kötik össze, gyakran arra hivatkozva teszik ezt, hogy egyrészt maga Bentham is úgy gondolta, hogy a kormányzásnak egy „új és nagyszerű módját találta meg”, egy intézményeken átívelő hatalmi eljárást a társadalmi rend fenntartására, az „egyetlen hatékony reformatív eljárást”. Másrészt összeolvassák a Foucault-i életművet, amelyben a szerző figyelme a *Felügyelet és büntetés* megszületése után a kormányzatiság (*gouvernementalité*) felé fordult, és a korai neoliberais állam felemelkedését vizsgálta a hatalom módszereinek és eljárásainak fénytörésében. Az államközpontú elméletekben a panopticismus a neoliberais kormányzás modelljének szimbóluma (lásd Kline 1985; Gane 2012). A vizsgálódásokban kitüntetett szerepet kap a technológia, akár úgy, hogy a hatalom fennmaradását biztosítja, például a „számok általi kormányzás” lehetővé tételén keresztül (Hamann 2020), akár úgy, hogy éppen a technológiai fejlődés teszi meghaladhatóvá a neoliberais hatalmi eljárásokat. Az algoritmikus kormányzás például az automatizáción keresztül vonja ki a hatalmat keletkeztető viszonyokat az állam-egyen kapcsolatából (Rouvroy 2008). A *surveillance studies* egyik leágazása máig a technológiai fejlődésen keresztül magyarázza az államhatalom fenntartását, beleértve a köztéri kamerák, a kormányzati adatbázisok, az e-kormányzás, a digitális személyazonosság, az elektronikus választójog, illetve a fejlődő adatelemzés nyújtotta lehetőségeket (Héder 2022). Másik oldalról ugyanakkor a technológiák szétterülése a társadalomban – a testre szerelhető kamerák, a kamerával ellátott házi riasztórendszerek, a „YouTube-hatás” – erőteljesebb állampolgári részvételt és hatékonyabb jogérvényesítést tesznek lehetővé, önkorlátozásra kényszerítve akár a hatalmi intézményeket is. Singh (2017) úgy véli például, hogy a rendőr-állampolgári érintkezések rögzítése, illetve már a rögzítés lehetősége is elősegíti a professzionálisabb intézkedést, a visszaélések csökkenését és a rendőri erőszak visszaszorítását. A neoliberais kormányzatiságot kutató szerzők szerint a posztpanoptikus korszak akkor jön el, amikor a társadalom általános kormányzása a piac által válik lehetővé (Gane 2012; Sato 2021).

A gazdasági megközelítésben íródott elemzések a panopticismust az utilitárius hagyományhoz kötik, és a hatékonyságvá fókuszálnak. A szerzők abban egyetértenek, hogy a kapitalizmus lényegi eleme a folyamatos (profit)növekedés, amely azáltal biztosítható, ha a gazdasági logikát az élet minden területére kiterjesztik, legyen szó akár kormányzati tevékenységekről, oktatásról vagy a családi élet áruba bocsátásáról a háztartási teendők és az emberi kapcsolatok monetizálása által (Szücs 2020). Zuboff (1988), Robins és Webster (1988)⁵, valamint Mosco (1989) szerint a kapitalizmusban a panoptikus eljárások teszik lehetővé a taylori elvek társadalmi méretű kiterjesztését és a profitorientált működést mozgásban tartó menedzsmenttechnikák működtetését. Zuboff (1988) úgy látta, hogy a

⁵ Megjegyzendő, hogy a Panopticon metaforát a szerzőpáros az elsők között vonatkoztatta a közösségi médiát is magában foglaló információs technológiákra a hivatkozott munkában.

kapitalizmus megértéséhez a kulcs a panopticismus, hiszen a számítógépes technológiának köszönhetően a menedzserek minden korábbinál kiterjedtebben ellenőrizhetik munkavállalóikat. Mások nem korlátozták elméletüket a munka világára, mondván panoptikus „társadalmi menedzsmentnek” lehetünk tanúi, ahol a mindennapi rutinok „kis kapilláris-ként közvetítik az ellenőrzést” (Mosco 1989), és így „ami Benthamnek még csak vágy volt, Foucault korában már társadalmi valósággá vált” (Lyon 1993: 659). Giddens mellett érvelt, hogy a surveillance-nak két tengelye van, egyrészt – kapcsolódva az államközpontú elméletekhez – az állami megfigyelés, másrészt a kapitalista gazdasági berendezkedéshez szervesen kötődő hatékonyságnövelő eljárások formájában (Giddens 1985: 94–95). A 20. században kicsúcsosodó piaci folyamatok mindazonáltal gyengíthetik az elmélet érvényességét. A szerzők egyetértenek abban, hogy a kapitalizmusban a hatalmi eljárások mozgatórugója továbbra is a profit. Ám ahogyan a protestáns értékek kezdetben hozzájárultak a kapitalista gazdasági modell felemelkedéséhez, majd egy ponton a mértékletesség parancsa miatt már akadályozták a hatalmi eljárások terebélyesedését, a piaci struktúrák – a pszichológia talaján születő marketing segítségével – megkezdték lebontásukat, úgy rigiditásuk és fizikai világhoz rögzítettségük miatt a panoptikus eljárásoknak is adaptálódniuk kellett az ipariból fogyasztóivá fejlődött társadalom hatalmi viszonyaihoz. A globális transznacionális kapitalizmusban a vállalatok kiszervezik tevékenységüket, így megszűnik a 18–19. századi gyárakban megismert közvetlen fizikai ellenőrzés és az irányítási struktúra is szétfűződik. Az információs technológiák éppen, hogy decentralizálják a termelési láncokat és lehetővé teszik a hálózatosodást (Elmer 2003). Emellett számos olyan tevékenység kerül előtérbe, ahol egyáltalán nem szükséges a munkaerő fizikai jelenléte, amivel a felügyelet klasszikus, panoptikusnak gondolt formái is okafogyottá válnak. A vállalatok működésével párhuzamosan a munkásokkal szembeni elvárások is megváltoznak, az engedelmesség és a feladatok normázható végrehajtása helyett a kreativitás kerül előtérbe, olyan feladatok által, amelyeket a munkavállalók élvezettel végeznek (Bauman 1992). A társadalom oldaláról a fogyasztói társadalom hatalmi eljárásait a felügyelet és ellenőrzés helyett többen a büntetés–jutalmazás tengelyen tartják megmutathatóknak (Elmer 2003; Iványi 2019), így a fogyasztói döntéseket, valamint általában a társadalmi folyamatokat sem a normalizálás, mint inkább a csábítás, a jutalom és az élvezet eszközeivel tartják alakíthatóknak (Elmer 2003; Hunt 1996, 1999; Lyon 1993; Weibel 2002; Wood 2014 [2007]).

„Foucaultnak a szexualitás diskurzív létrehozására irányuló általános modellje volt a queer elméletek katalizátora” (Spargo 1999: 26). Bár az 1970-es évektől többen foglalkoztak a szexualitás társadalmi újratermelésével,⁶ a legtöbben máig Foucault munkáira építenek, aki az identitást instabilnak tartotta és úgy gondolta, hogy az ember a diskurzus által teremti meg önmagát, amely diskurzust a hatalmi viszonyok hoznak létre (Callis 2009: 221). A gazdasági elméletekkel ellentétben a genderkutatók így a Panopticon metaforát nem az élvezet és jutalom, mint inkább elnyomó és normalizáló jellege miatt használják előszeretettel, a foucault-i életműből mellé emelve *A szexualitás történetének* négy kötetében foglaltakat, valamint egyéb, az egyén önmaga feletti kontrolljáról szóló munkákat (lásd Green 2010).

6 Lásd a *Replika* 2020. évi 117–118. lapszámát.

A megközelítések különbsége és a témaválasztás már megelőlegezi a következő szempontot, az (3) *eltérő eszközöket*, azaz a Panopticon működését érintő kritikákat, amelyek fő pontjai közül az első 1) az építészeti alakzat érvényessége. A választóvonal ott húzódik, hogy a panoptikusságnak konstitutív eleme-e az épületegyüttes, mert ebben az esetben az online térben működő hatalmi eljárások már nem írhatók le a benthami alakzattal. A központi toronyépületet a hatalom szimbólumaként felfogva felmerül a kérdés, hogy amennyiben a hatalom mára láthatatlan, diszkrét, nem feltűnő, térben nem egy kitüntetett helyhez kötődik, illetve ellenőrizhetetlen, úgy az kiküszöbölheti-e a Panopticon szükségességét (Bogard 1996: 66, 76). Mindazonáltal ellenvetésként megjegyzendő, hogy Foucault eredeti szándéka nem korlátozta hatalomelméletét a fizikai síkra:

De a Panopticon-t nem szabad álombeli épületként értelmezni: az ideális formájára visszavezetett hatalom mechanizmusának diagramja, (...) voltaképpen a politikai technológia alakzata, amelyet el lehet és el is kell választani minden specifikus felhasználástól. Sokféle-képpen alkalmazható (...) (Foucault [1975] 1990: 279).

Bentham ábrándjaiban mindenütt jelenlevő és mindig éber gépezethálózatként bukkannak fel, melyek hiánytalanul, megszakítás nélkül szövik át a társadalmat. A panoptikus elrendezés adja meg ennek általános képletét (Foucault 1990 [1975]: 284–285).

Építészeti alakzat hiányában többen a 2) megvalósítás hiányát problematizálták. Ellenvetésként felhozható, hogy számos börtön részben vagy egészben (beleértve a körkörös elrendezést és a közepén álló őrtornyot) magán viseli a panoptikus jegyeket Kubától az Egyesült Államokon (Philadelphia) át egészen a balassagyarmati fegyházig. Fluderink (2016: 20–21) szerint megvalósulásról mégsem beszélhetünk, hiszen például a felügyelettel azonosított térfigyelő kamera és a Panopticon megfeleltetése elsősre jó párhuzamnak tűnhet, azonban lényegét tekintve a kettő mégsem azonos, hiszen a kamerák nem központi helyzetet foglalnak el, így nem rendezik el az egyént és a tömeget, nem nevelnek és nem keltenek ellenállást sem. Boyne szerint ugyanakkor a Panopticon alkalmazhatatlanságát éppen az ellenállás fennmaradása mutatja. Ha a panoptikus hatalmi eljárásoknak sikerült volna társadalmi léptékben engedelmes testeket létrehozniuk, akkor nem került volna sor börtönlázadásokra, felkelésekre, valamint kormányváltásokra sem (Boyne 2000: 302).⁷

Szintén kihívást jelent a foucaultianus szerzőknek, hogy 3) van-e még őrszem, aki a megfigyelést végzi, illetve 4) kik azok a személyek, akik hatalmi pozícióban vannak. Gyakori észrevétel, hogy a technológiai fejlődés hatására a hatalmi eljárásokat többé nem személyek, hanem számítógépes alkalmazások, automatizmusok és algoritmusok működtetik. Caluya ezzel szemben összegyűjtötte azokat a szerzőket, akik szerint a hatalomnak továbbra is van birtokosa és így szuverént feltételeznek a hatalom mögött (2010: 624). Seele (2016) szerint a megfigyelés a kormányok, technológiai vállalatok kezében van, vagyis kevesen látnak sokakat a társadalomban. Ezzel szemben Deleuze, Haggerty és Erickson, illetve Mathiesen is éppen arra hivatkozva vezetnek be új fogalmat a társadalom és a

⁷ Boyne (2000) a szociológiai megközelítésben íródott kritikákat öt csoportba sorolta: 1) kiszorítás – a felügyelet helyett a csábítás kerül előtérbe; 2) redundancia – az önellenőrzés hozza létre a nyugati embert; 3) redukció – a szimuláció, az előrejelzés és a megelőzés veszi át a panoptikus eljárások helyét; 4) kiegészítés – a Panopticon átadja helyét a Synopticonnak; 5) kudarc – a panoptikusság nem hoz létre engedelmes testeket.

hatalmi eljárások leírására, hogy sokan látnak keveseket – ez utóbbit írja le a Synopticon fogalma (Mathiesen 1997). Kelsey és Bennett (2014) pedig egyenesen a mindent átláthatóság, az Omniopticon fogalmának bevezetésével kísérleteztek, arra hivatkozva, hogy a Panopticon túlságosan „statikus, egyirányú metafora”, miközben a megfigyelték maguk is kerülhetnek hatalmi pozícióba a technológia nyújtotta lehetőségeknek köszönhetően (Ball 2006: 300). A kritikák ugyanakkor pre-foucault-i alapállást tükröznek, miközben a Panopticon a hatalom mikrofizikája felől lehet megérteni (Caluya 2010: 625–626). Ez azt jelenti, hogy a fentiekben vázoltaknak megfelelően Foucault számára az egyének mindig abban a helyzetben vannak, melyben a hatalomnak alanyai és tárgyai is egyben, tehát nem passzív elszenvetői, hanem alakítói és megsokszorozói is a hatalomnak, emellett maga írja, hogy „a hatalom alapelve nem egy személyben testesül meg”, „következésképpen nem sokat számít, ki gyakorolja a hatalmat” (Foucault 1990 [1975]: 275).

Míndeközben az is megosztja a kutatókat, hogy 5) a tekintet vagy már annak fikciója is hatalmi viszonyt keletkeztet-e. A panoptikusság relevanciáját támasztja alá, hogy az elsődleges foucault-i szöveg szerint az elvárt viselkedés létrehozásához elegendő a tekintet lehetősége, amely a megfigyeltség érzésén keresztül folyamatosan alakítja az egyének viselkedését. A tekintetnek immanens hatalmat tulajdonítók szerint a tekintet olyan mechanizmus, amely a fegyelmet önszabályozó viselkedéssé alakítja, szükségtelenné téve mindenféle külső hatalmat, avagy az eredeti szöveg szerint:

Ez az építészeti apparátus olyan gép legyen, amelyben gyakorlójától függetlenül hatalom diktálta viszonyok teremődnek meg és maradnak fenn; vagyis a hatalom diktálta szituációban tartsák a rabokat, de ennek a szituációnak maguk a rabok legyenek a hordozói (Foucault 1990 [1975]: 274).

6) A deleuze-i fordulat óta egyre vitatottabb a felügyelet jelentősége is. Az 1990-es évekig a megfigyelés, az ezredfordulótól az ellenőrzés (*surveillance*) kerül hangsúlyozásra, a normalizálás érdekében. A másodlagos irodalom tanulsága szerint a normalizálás az elvárt viselkedés kialakítására irányul, a gondolkodásmód megváltoztatása nélkül. Ezen a technológiai lehetőségek sem módosítanak, hiszen a digitális technológia önmagában még nem változtatja meg az emberek viselkedését és gondolatait, csak nyom követi és naplózza (*track and log*) cselekedeteiket (Elmer 2003; vö: Aczél 2009).

Az értelmezéseknek mindazonáltal új lendületet adhat, ha a foucault-i szándéknak megfelelően szem előtt tartjuk, hogy „a Panoptikum csodálatos gépezet, amely a legkülönfélébb vágyakat megvalósítva a hatalom egynemű hatásrendszerét gyártja”, vagyis a 18. század óta egyre inkább pszichológiai természetű, amely az emberi vágyak és érzések megragadása által működik.

Az emberrel foglalkozó tudományok történései ebben a korban helyezik el a tudományos pszichológia megszületését: Weber az érzetek mérésére, kis tájolójával állítólag ezekben az években kezdett el manipulálni. (...) a normák ellenőrzésének átgondolt gyakorlata fejlődött ki, s fejlődik folyamatosan napjainkig (Foucault 1990 [1975]: 408–409).

Ez az a folyamat, amely „szellem feletti hatalmat ad a szellemnek”, azáltal, hogy a pszichológiai tudásra építve nyit „új utakat az ismeretelméletben, s a hatalom hatásai

megsokszorozódnak az új ismeretek kialakulásának és felhalmozódásának köszönhetően”. A „normalizáló hatalom normalizálódása” történik meg, amelynek kitüntetett mozzanata, az epiztemológiai hatalom gyökere: az individualizáció.

Ha folytonosan növekedőnek és szétáradónak tételezzük a hatalmat, az egyben azt is jelenti, hogy napjaink jelenségei és újonnan létrejövő intézményei is panoptikus keretbe rendezhetőek, valamint integrálódnak a panoptikus társadalom szövetébe. A panoptikusság a 21. században sem csak az adott intézmény keretei között képes fenn tartani a hatalmi viszonyokat, hanem az intézményből kilépve, összeolvasztva a különféle társadalmi alrendszeret, az alanyok mindennapi életében is érvényre juthat. A szubjektumokra is hatást gyakorol – megváltoztatva cselekvésüket, világlátásukat és pszichéjüket. Ennek vizsgálatához a következőkben korunk új intézménye, a közösségi média példáján keresztül mutatom be, hogy a felületek a panoptikus elvek érvényesítésével olyan önhasonló alakzatként működnek, amelyek önmagukban is leképezik a hatalmi viszonyokat, valamint hozzájárulnak a panoptikus eljárások társadalomszervezési elvként funkcionálásához.

A közösségi média mint az individualizáció terepe⁸

A közösségi média (*social media*) a felhasználói interaktivitásra építő, online médiaeszközök összefoglaló neve, amelyek különféle céllal létrejött felületeket foglalnak magukba. E média két meghatározó jellemzője a Web 2.0 és a felhasználói tartalomelőállítás (Kaplan és Haenlein 2010: 62). A fogalom előtagja (*social*) a társadalmi vagy szervezeti alkalmazásra, az egyén és a csoport kölcsönhatására utal. A média (*media*) utótag az interakció közvetítő terepet jelzi. A közösségi média olyan, az online térben létező felületek összessége, ahol az egyének kapcsolatba lépnek egymással – a jelen értelmezésben tehát a hatalom sűrűsödésének helye, ahol tudás képződik. A panoptikusság abban mutatkozik meg, hogy a felületek olyan közeget hoznak létre, amelyek 1) szubjektiválják, vagyis egyéniesítik a felhasználókat, 2) önreflexióra és önmegfigyelésre készítetik őket, 3) úgy, hogy minél több tudást keletkeztessenek magukról az online térben. A felület instabil és gyorsan változó viszonyokat teremt, amelyek állandó identitásalkotásra készítetik az egyéneket, a tér, az idő, a tevékenységek és a közösségek elrendezése által, így járulva hozzá a hatalmi viszonyok mozgásban tartásához.

A tér elrendezése során a korlátozás és a láthatóság két ellentétes irányú eljárása egyszerre valósul meg a közösségi médiában. A közösségi média használatának első feltétele a felhasználói fiók létrehozása, amellyel az egyén azonosítja önmagát. A felületek a személyre szabott profil létrehozásával kijelölik a felhasználó „személyes” terét, vagyis az internet felületének egy bizonyos méretű, ugyanakkor tetszőlegesen tágítható és sűrítendő online tartományát (digitális cella). A fiókokhoz minden esetben egyedi információk tartoznak, amelyek alapján megtörténik a profil egyéniesítése. A közösségi média a cellás eljárás során megkettőzi a rendelkezésre álló teret, a reális mellé digitális teret állít, amivel

⁸ A közösségi média panoptikusságáról részletesen lásd Kepe Nóra (2020: 33–82) *A közösségi média önimádó embere – Technológiai emberkép a 21. században* című doktori disszertációját.

végtelenre nyitja és egyben parányira is zsugorítja a lehetőségeket. Ezzel együtt átláthatóvá tesz egymástól távoli eseményeket, miközben digitálisan elszigeteli a szemlélőt a fizikai valóságtól; összeköti és egyben elválasztva az egyéneket. Ahogy Augé (2012: 46–52) írja, napjainkra a tér mérték nélkülivé válik. Ez ahhoz is vezet, hogy a korábbi antropológiai – azaz hagyománnyal, múlttal, emlékezettel rendelkező, a stabil egyéni identitás megteremtésének a közösségbe ágyazottság által „teret engedő” – helyek helyett ún. nem-helyek, azaz átmeneti „terepek” jönnek létre – például várótermek és aluljárók –, amelyeknek átmeneti jellegükből adódóan nincs történetiségük, így identitásuk sem. Mivel a közösségi médiába sem lehet „beköltözni”, az „ott tartózkodás” minden esetben időleges, a felület állandó identitás- és közösségalkotást tesz szükségessé a felhasználók részéről. Ez a digitális térben való munkálkodás fokozza a tudástermelést és megsokszorozza a hatalmat is.

Az organikus felügyelet az idő feletti rendelkezést jelenti, és az idő szelvényekre bontásával valósul meg. Ennek elve, hogy az idő elfolyó, folytonos, miközben a hatalmi eljárások a mesterségesen kijelölt időpontokba és fordulónapokba tudnak belekapaszkodni. Ezek az ellenőrzési pontok, csomópontok, kitüntetett pillanatok a tudás termelődésének helyei. Elias (1990 [1984]: 15–48) az időt orientációs eszköznek tekintette, amelynek két szerepe van. Egyrészt az ember az idő segítségével képes sorba rendezni az eseményeket a folyton változó világban, másrészt civilizációs hatása hozzájárul a társadalom működésének fenntartásához. Az ún. „társadalmi idő” az egyének szempontjából önkorlátozást és fegyelmet igényel – hiszen a szokások megszabják az étkezések, a munka, a pihenés idejét (Šubrt 2014: 240). A gazdasági és társadalmi változások hatására aztán a 18. századtól a kapcsolatok egyre szorosabbá válnak, nő az interdependencia. A kölcsönös megfigyelés tudata aztán az érzelmek elfojtásához, a viselkedés (túl)szabályozásához, szigorodó belső időkényyszerhez vezet. Vagyis az idő ebben az értelemben társadalmi konstrukció, fegyelmezési eszköz, amely hozzájárul az egyének rendezéséhez és az egyén világhoz való viszonyának alakításához. Sacacas (2019: 47–53) rámutatott, hogy azáltal, hogy a közösségi média megváltoztatja az egyének időfelfogását és érzékelését, pszichés következményekkel jár. A felületek nem követik ugyanis a szóbeli kultúrák hagyományát, ahol az elbeszélés még változó formájában is generációról generációra öröklődve őrzi a közösség kollektív tudását. Nem követi ugyanakkor az írásbeli kultúrák rituáléit sem, ahol az írás örökkévaló és statikus, a múltat rögzíti (Ong 2002 [1982]). A közösségi médiában az egyén a jelennek cselekszik, amely elfolyik, így a kommunikációs esemény elveszíti kontextusát, ezáltal nem tartja fent az egyéni tapasztalatot és nem integrálja a közösséget sem. Az időérzék megváltozásával az események időbeli egymásutániságából nem áll össze lineáris történet. Átfogó narratíva hiányában pedig nem alakulhat ki hagyomány, közös történelem nélkül pedig tartós közösség, legyen szó akár élet-, akár nemzetközösségről. Az egyén a szubjektum létrehozásának munkájában magára maradva aztán egyre inkább önmagára utalódik az identitásalkotás során, „terápiás jelleggel” narcisztikus választ adva az őt foglalkoztató kérdésekre. Időbe kapaszkodásának szemléletes példái a *faux-vintage photos*, vagyis a hamis módon eleve régiesen elkészített fényképek népszerűvé válása. Ezek a fényképek, vagy inkább képek (*photograph* helyett *image*) szociológiai megközelítésben úgy foghatók fel, mint az identitássteremtés érdekében az idő kimerevítésére tett egyéni kísérletek.

Az egyén a közösségi médiában jövőbeli múltként ragadja meg a jelent, nosztalgiát ébresztve az „itt és most” iránt, saját vágyott képének megörökítésre által (Jurgenson 2019: 4–6).

A tevékenységekre irányuló keletkezéstörténeti eljárások negatív és pozitív funkciókon keresztül egyaránt megvalósulnak a 18. század óta, főként a felületeken, amelyeket az interaktivitás konstituál. A társadalomtudományi kérdőíves vizsgálatok alapján a közösségi médiát az egyének új élmények és információk begyűjtése mellett leginkább a személyes expanzióra, önmaguk kiterjesztésére használják, megfélekedve arról, hogy a felületeknek szerepük van az élménykonstruálásban, azaz magában az élmény megteremtésében, mesterséges létrehozásában is (Gertz 2019). Ahogy Debord (2022 [1967]) *A spektákulum társadalmában* fogalmazott, a médiában, így a közösségi médiában is csak reprezentáció zajlik; ami a felületeken történik, az nem valódi tapasztalás és nem is közvetlen megélés. Baudrillard (2005 [1981]) szintén erre utalhatott, amikor arról írt, hogy mindaz, amit az egyén lát, napjainkban csak szimuláció, vagyis a valóság másolata, nem pedig maga a valóság. A kritikai elméletek felől nézve könnyen hamisnak tűnhet az az elképzelés, hogy a felületek hozzájárulnak a felhasználók gyarodásához, inkább csak a szabadság, az élmény és az autenticitás megélésének illúzióját tartják fent a hatalmi eljárások működésben maradása érdekében, a felhasználók aktív bevonása által.

Végül, de nem utolsó sorban a közösségi média a tömeg elrendezéséhez kombinatorikus eljárásokat valósít meg. Kiindulópontját az identifikáció, vagyis az azonosítás jelenti, amely a felhasználók egyéniesítésének, egyedivé tételének első lépése. A közösségi média a digitális profil láthatósága által felébreszti az egyénben az öndokumentálás, a megosztás és a külső visszajelzés iránti igényt, egyben felcsillantja a személyiség vágyott formában való megélésének lehetőségét, ami az egyén érdeklődését megint csak önmagára irányítja. A döntő pillanat akkor következik be, amikor az individualizáló törekvések hatására az egyén rádöbben, hogy ő mint személyiség ér valamit. Amikor az egyén felismeri, hogy saját személyiségének megismerése önmaga számára is tudást keletkeztet, és ez a társadalmi viszonyokban potenciálként használható, egyre intenzívebben kapcsolódik a felületekhez.

A felület tehát több mint a reprezentáció és normalizáció terepe. A rendszer akkor válik totálissá, amikor nemcsak az egyénről szóló, hanem a közvetlenül az egyéntől származó tudás gyűjtését is kiterjeszti, és úgy valósítja meg, hogy az identitáskonstrukciót saját csatornáira tereli. A személyiség létrehozásába való bekapcsolódással az egyén vágyai, gondolatai és tevékenységei is felkelthetővé és terelhetővé válnak, ezzel fenntartva a többlet előállítását.

A közösségi média nemcsak az események és az élmények megosztásának, esetleg teremtésének, hanem ezen túlmenően közvetlenül a személyiség megkonstruálásának helyszínévé, a szelfhez való közel férközést lehetővé tevő közeggé válik – azzá a tereppé, ahol a személyiség létrehozható és megélhető (Galántai 2014). A közösségimédia-felületek egy olyan új dimenziót nyitottak, amelyben lehetővé vált az egyén számára önmaga kiterjesztése, amely jelenti úgy az egyén „meghosszabbítását”, mint digitális individuummá növesztését, megkettőzését, esetleg megsokszorozását. Tekintve, hogy – foucault-i felfogásban – a szelf állandóan változó, örökös újraalkotás alatt álló entitás, megélése digitális öntechnikák által valósul meg. Azáltal, hogy az egyének maguk is részt vesznek

az önmagukról szóló tudás létrehozásában – vagyis a hatalom nemcsak rajtuk, hanem általuk működik –, a közösségi médiában egy új személyiség felemelkedését látjuk. Közben a felhasználó automatikusan mozgásban tartja a hatalmi mechanizmusokat. Ebből következően a hatalom természete bekebelező, a tér-idő-elrendezés korlátozottságához képest a közösségi médiában korlátlan. A felületek népszerűségének magyarázata abban keresendő, hogy a hatalmi mechanizmusok, a gazdasági és társadalmi érdekek, valamint az egyéni törekvések egybeesnek. A rendszer egészének, és egyes részeinek természete azonos és egymást erősítő, amelynek következtében a közösségi média működése, levetkőzve a fegyelmező társadalom (*société disciplinaire*) korlátait, elvezet egy új személyiség, az önmaga felé forduló, nárcisztikus ember felemelkedéséhez, aki minden eddiginél nagyobb mértékben járul hozzá a tudástermeléshez.

Konklúzió

Bár a Panopticon „közel két évszázada rendkívül nagy hatást tesz a képzeletre”, Michel Foucault kritikusi tévednek, ha Foucault hatalomelméletének hatókörét a Panopticon-alkazatra redukálják, és azt nem szimbólumként kezelik. Ez okozza ugyanis, hogy elméletét korlátozottnak és meghaladottnak látják. Eközben a panoptikusság már eredeti, Jeremy Bentham által elgondolt formájában sem pusztán egy konkrét építészeti alakzat jelzője volt, hanem az emberi lelkek célbavétele által az egyéni és kollektív öröm elérésének és biztosításának intézményesült formája.

A panoptikum csodálatos gépezet, amely a legkülönbélebb vágyakat megvalósítva a hatalom egynemű hatásrendszerét gyártja (Foucault 1990 [1975]: 276).

A pszichológiai utilitarizmusból is merítve, Michel Foucault 1972 és 1976 között született írásaiban a Panopticon-alkazat továbbgondolását végezte el. Számára a panoptikusság mindazon elvek és módszerek összességét jelentette, amelyek a 17. században kialakult új típusú hatalom sajátjai, és jócskán túlmutatva a fizikai síkon az egyéni identitások megkonstruálására irányulnak. Hatalomelméletének relevanciáját és vividitását az episztemológiai hatalom megjelenésének felismerése és részletes leírása adja. Az episztemológiai hatalom a hatalom pszichológiaivá válását jelöli, amely során a hatalom képessé válik arra, hogy meghatározza a test „természetét”, valamint azon túl a tudatalattit és a tudatot, illetve fennhatósága alá vonja az alanyok érzelmi életét, amely irányítására törekszik (Weedon 1987: 108).

Az új típusú hatalom – vagy még inkább az új hatalomtípus – az egyén önmagára irányulásáról szól, arról, hogy az individualizáció a hatalmi eljárások részévé válik, amely által az egyén már nem csak tárgya, hanem alanya is lesz a hatalomnak. Míg a 18. században a Panopticon az adott kor technológiai szintjének leghatékonyabb eljárásait valósította meg, a 21. században a közösségi média által az episztemológiai hatalom virtuális identitásokat hoz létre, amelyen keresztül a szubjektumot magát is alakítja. A szubjektumot önmagán való munkálkodásra készítve átalakítja az egyén gondolkodásmódját, világhoz való viszonyát, lelki világát és ezáltal a társadalmat is.

Összegezve, a panoptikusság a hatalom pszichológiáivá válásának, a 18. században létrejövő episztemológiai hatalomnak a szimbóluma, amely a közösségi média révén napjainkra emelkedett egy sajátos társadalomszervezési elvvé. Szociológiai megközelítésben a modernkori hatalmat szimbolizáló Panopticon alakzatot keresztül *megfigyelve* napjaink társadalmi folyamatait, az új típusú berendezkedés egyenesági következményei az individualizálódó tendenciák és a közösséggel való gondolkodás háttérbe szorulása.

Hivatkozott irodalom

- Aczél Petra (2009): Korlátok és gátlások: Olvadó határok az újmédia-kommunikációban. *Acta Academiae Paedagogicae Agriensis* (36): 63–69.
- A. Gergely András (2022): Fájdalom, kiégés, pszichopolitika. *Tanulmányok* (64): 117–127. DOI: <https://doi.org/10.19090/tm.2022.1.117-127>
- Augé, Marc (2012): *Nem-helyek*. Budapest: Műcsarnok.
- Ball, Kristie (2006): Organization, Surveillance and the Body: Towards a Politics of Resistance. In *Theorizing Surveillance: The Panopticon and Beyond*. David Lyon (szerk.). Uffculme, Devon: Willan Publishing, 296–317. DOI: <https://doi.org/10.4324/9781843926818-22>
- Baudrillard, Jean (2007 [1977]): *Forget Foucault*. Los Angeles: Semiotext(e).
- Baudrillard, Jean (2005 [1981]): *Simulacra and Simulation*. Ann Arbor: The University of Michigan Press.
- Bauman, Zygmunt (1991): *Modernism and Ambivalence*. Cambridge: Polity Press.
- Benia, Safia (2019): *Docile Bodies: Panopticism in Kazuo Ishiguro's Never Let Me Go*. DOI: <http://dspace.univ-msila.dz:8080/xmlui/handle/123456789/14464>
- Bentham, Jeremy (1995 [1776]): *The Panopticon Writings*. Miran Božovič (szerk.). London: Verso Books.
- Bigo, Didier (2006 [2005]): Security, Exception, Ban and Surveillance. In *Theorizing Surveillance. The Panopticon and Beyond*. David Lyon (szerk.). London: Willan Publishing, 46–47. DOI: <https://doi.org/10.4324/9781843926818-8>
- Bogard, William (1996): *The Simulation of Surveillance*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Boyne, Roy (2010): Post-Panopticism. *Economy and Society* 29(2): 285–307. DOI: https://doi.org/10.4324/9780203814949.ch1_1_b
- Callis, April S. (2009): Playing with Butler and Foucault: Bisexuality and Queer Theory. *Journal of Bisexuality* 9(3–4): 213–233. DOI: <https://doi.org/10.1080/15299710903316513>
- Caluya, Gilbert (2010): The Post-panoptic Society? Reassessing Foucault in Surveillance Studies. *Social Identities* 16(5): 621–633. DOI: <https://doi.org/10.1080/13504630.2010.509565>
- Cohen, Stanley (1985): *Visions of Social Control*. Cambridge: Polity Press.
- Collier, Stephen J. (2009): Topologies of Power: Foucault's Analysis of Political Government beyond Governmentality. *Theory, Culture & Society* 26(6): 78–108. DOI: <https://doi.org/10.1177/0263276409347694>
- Da Landa, Manuel (1991): *War In the Age of Intelligent Machine*. New York: Zone Books, MIT Press.
- Debord, Gilles (2022 [1967]): *A spektákulum társadalma*. Budapest: Open Books.
- Deleuze, Gilles (1990): Postscript on the Societies of Control. *Lautre journal* (1): 1–8.
- Éber Márk Áron (2017): A lelünkben duruzsoló hatalom. Pszichopolitika, neoliberalizmus és a hatalom új technikái. *Eszmélet* (113): 190–199.
- Elias, Norbert (1990 [1984]): Az időről. In *Időben élni. Történeti-szociológiai tanulmányok*. Gellériné Lázár Márta (szerk.). Budapest: Akadémiai Kiadó, 15–47.
- Elmer, Greg (2003): A Diagram of Panoptic Surveillance. *New Media & Society* 5(2): 231–247. DOI: <https://doi.org/10.1177/1461444803005002005>
- Fludernik, Monica (2017 [2014]): Panopticism: From Fantasy to Metaphor to Reality. *Textual Practice* 31(1): 1–26. DOI: <https://doi.org/10.1080/0950236x.2016.1256675>
- Foucault, Michel (1990 [1975]): *Felügyelet és büntetés*. Budapest: Gondolat.
- Foucault, Michel (1994a [1975]): Il carcere visto da un filosofo francese. (<La prison vue par un philosophe français>). In *Dits et écrits 1954–1984, vol. II*. Daniel Defert és François Ewald és Jacques Lagrange (szerk.). Paris: Gallimard, 725–731.
- Foucault, Michel (1994b [1973]): A propos de l'enfermement pénitentiaire. In *Dits et écrits 1954–1984. Vol. II*. Daniel Defert és François Ewald és Jacques Lagrange (szerk.). Paris: Gallimard, 435–445.

- Foucault, Michel (1994c [1975]): Hospícios. Sexualidade. Prisoas (<Asiles, Sexualité, Prisons.>). In *Dits et écrits 1954–1984, vol. II*. Daniel Defert és François Ewald és Jacques Lagrange (szerk.). Paris: Gallimard, 771–783.
- Foucault, Michel (1994d [1971]): Un problème m'intéresse depuis longtemps c'est celui du système pénal. In *Dits et écrits 1954–1984, vol. II*. Daniel Defert és François Ewald és Jacques Lagrange (szerk.). Paris: Gallimard, 205–209.
- Foucault, Michel (1994e [1975]): Des supplices aux cellules. In *Dits et écrits 1954–1984, vol. II*. Daniel Defert és François Ewald és Jacques Lagrange (szerk.). Paris: Gallimard, 716–720.
- Foucault, Michel (1996 [1976]): *A szexualitás története – A tudás akarása*. Budapest: Atlantisz.
- Foucault, Michel (2000 [1978]): A hatalom mikrofizikája. In *Nyelv a végtelenhez*. Sutyák Tibor (szerk.). Debrecen: Latin Betűk, 307–331.
- Foucault, Michel (2002a [1978]): Question of Method. In *Essential works of Foucault 1954–1984, vol. 3 – Power*. James D. Faubion (szerk.). London: Penguin Books, 223–238.
- Foucault, Michel (2002b [1976]): Truth and Power. Interview. In *Essential works of Foucault 1954–1984, vol. 3. – Power*. James D. Faubion (szerk.). London: Penguin Books, 111–133.
- Foucault, Michel (2002c [1973]): Truth and Juridical Forms. Lectures. In *Essential works of Foucault 1954–1984, vol. 3. – Power*. James D. Faubion (szerk.). London: Penguin Books, 1–89.
- Foucault, Michel (2015 [1975]): 1975. 01. 15-i előadás. In *A rendellenesek*. Budapest: L'Harmattan, 43–63.
- Foucault, Michel (2019a [1972]): 8th March 1972. In *Penal Theories and Institutions. Lectures at the Collège de France*. New York: Palgrave MacMillan, 197–228.
- Foucault, Michel (2019b [1972]): Course Summary. In *Penal Theories and Institutions. Lectures at the Collège de France*. New York: Palgrave MacMillan, 229–235.
- Fuchs, Christian (2011): Web 2.0, New Media and Surveillance. *Sociology Compass* 5(2): 134–147. DOI: <https://doi.org/10.1111/j.1751-9020.2010.00354.x>
- Gandy, Oscar H. Jr. (1993): *The Panoptic Sort. A Political Economy of Personal Information*. Boulder, CO: WestviewPress. DOI: <https://doi.org/10.1093/oso/9780197579411.001.0001>
- Galántai Orsolya (2014): Profilkép: többet mond ezer szónál. *Médiakutató* 16(3): 67–79.
- Gane, Nicolas (2012): The Governmentalities of Neoliberalism: Panopticism, Post-Panopticism and beyond. *The Sociological Review* (60): 611–634. DOI: <https://doi.org/10.1111/j.1467-954x.2012.02126.x>
- Gertz, Nolen (2019): The Four Facebook. Misinformation, Manipulation, Dependency, Distraction. *The New Atlantis* (58): 65–70.
- Giddens, Anthony (1985): *The Nation State and Violence*. Oxford: Polity Press.
- Gordon, Diana. R. (1987): The Electronic Panopticon: A Case Study of the Development of the National Criminal Records System. *Politics & Society* 15(4): 483–511. DOI: <https://doi.org/10.4324/9781315242002-18>
- Gouck, Jennifer (2016): The Viewer Society: 'New Panopticism', Surveillance and the Body in Dave Eggers' The Circle. *Irish Association for American Studies* (7): 55–64.
- Green, Adam Isaiah (2010): Remembering Foucault: Queer Theory and Disciplinary Power. *Sexualities* 13(3): 316–337. DOI: <https://doi.org/10.1177/1363460709364321>
- Haggerty, Kevin D. (2006): Tear Down the Walls: on Demolishing the Panopticon. In *Theorizing Surveillance. The Panopticon and Beyond*. David Lyon (szerk.). New York: Routledge, 23–45. DOI: <https://doi.org/10.4324/9781843926818-7>
- Haggerty, Kevin D. és Richard V. Ericson (szerk.) (2006): *The New Politics of Surveillance and Visibility*. Toronto: University of Toronto Press. DOI: <https://doi.org/10.1353/jls.2006.0041>
- Hamann, Julian (2020): Governance by Numbers: A Panopticon Reversed? *Politics and Governance* 8(2): 68–71. DOI: <https://doi.org/10.17645/pag.v8i2.2991>
- Han, Byung-Chul (2012): *The Transparency Society*. Palo Alto: Stanford University Press.
- Han, Byung-Chul (2017 [2014]): *Psychopolitics: Neoliberalism and New Technologies of Power*. London: Verso Books.
- Héder Klára (2022): Attitúd és viselkedés(változás) a megfigyelés társadalmában, különös tekintettel a megfigyelői/megfigyelti szereppel történő identifikáció hatásaira. Doktori Értekezés, Budapest: Nemzeti Közszerkeleti Egyetem.
- Himmelfarb, Gertrude (1965): The Haunted House of Jeremy Bentham. In *Ideas in History: Essays Presented to Louis Gottschalk by His Former Students*. Richard Herr és Harold T. Parker (szerk.). Durham, North Carolina: Duke University Press.
- Hunt, Alan (1996): *Governance of the Consuming Passions. A History of Sumptuary Law*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Hunt, Alan (1999): *Governing Morals. A Social History of Moral Regulation*. Cambridge: Cambridge University Press.

- Iványi Márton (2014): Közösségi média: a nyilvánosság elektronikus agorája vagy posztmodern panoptikum? *Médiakutató* 15(2): 119–138.
- Iványi Márton (2019): A Nagy Testvér viszonylagos valósága – A digitális médiapanoptikon és a globális felügyelet. *Valóság* 62(12): 1–14.
- Iványi Márton (2022): A vakond és a kigyó, avagy tanmese a neoliberális pszichopolitikáról. *Korunk* (7): 114–121.
- Jurgenson, Nathan (2019): *The Social Photo*. New York: Verso Books.
- Kaplan, Andreas M. és Michael Haenlein (2010): Users of the World, Unite! The Challenges and Opportunities of Social Media. *Business Horizons* 53(1): 59–68. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.bushor.2009.09.003>
- Kelsey, Darren és Lucy Bennett (2014): Discipline and Resistance on Social Media: Discourse, Power and Context in the Paul Chambers 'Twitter Joke Trial'. *Discourse, Context and Media* (3): 37–45. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.dcm.2013.12.001>
- Kepe Nóra (2020): *A közösségi média önimádó embere – Technológiai emberkép a 21. században*. Doktori disszertáció. Budapest: Pázmány Péter Katolikus Egyetem.
- Kline, Stephen J. (1985): What Is Technology? *Bulletin of Science Technology Society* 5(3): 215–218. DOI: <https://doi.org/10.1177/027046768500500301>
- Koselka, Hille (2003): Cam Era – The Contemporary Urban Panopticon. *Surveillance & Society* 1(3): 292–313. DOI: <https://doi.org/10.24908/ss.v1i3.3342>
- Latour, Bruno (2005): *Reassembling the Social. An Introduction to Actor-Network-Theory*. Oxford: Oxford University Press.
- Letwin, Shirley Robin (1965): *The Pursuit of Certainty*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Lyon, David (1988): *The Information Society*. Cambridge: Polity Publishing.
- Lyon, David (1993): An Electronic Panopticon? A Sociological Critique of Surveillance Theory. *The Sociological Review* 41(4): 653–678. DOI: <https://doi.org/10.1111/j.1467-954x.1993.tb00896.x>
- Lyon, David (1994): *The Electronic Eye: The Rise of Surveillance Society*. Minnesota: University of Minnesota Press. DOI: <https://doi.org/10.5860/choice.32-1497>
- Lyon, David (2001): *Surveillance Society: Monitoring Everyday Life*. Buckingham, England: Open University Press. DOI: <https://doi.org/10.1093/bjc/42.1.222>
- Lyon, David (szerk.) (2003): *Surveillance as Social Sorting: Privacy, Risk, and Digital Discrimination*. New York: Routledge. DOI: <https://doi.org/10.4324/9780203994887>
- Lyon, David (szerk.) (2006): *Theorizing Surveillance: The Panopticon and Beyond*. Cullompton, England: Willan. DOI: <https://doi.org/10.4324/9781843926818>
- Marx, Gary T. (1988): *Undercover*. Berkeley: University of California Press. DOI: <https://doi.org/10.1525/9780520910041>
- Marx, Gary T. (2014 [2003]): Mi új az „új felügyeletben”? Változás és folytonosság osztályozása. *Replika* (89): 21–42.
- Mathiesen, Thomas (1997): The Viewer Society: Michel Foucault's Panopticon Revisited. *Theoretical Criminology* 1(2): 215–234. DOI: <https://doi.org/10.4324/9780367809195-44>
- Miceli, Barbara (2019): Margaret Atwood's *The Heart Goes Last*: Panopticism, Discipline, Society, and Utopia. *Metacritic Journal for Comparative Studies and Theory* 5(2): 79–90. DOI: <https://doi.org/10.24193/mjct.2019.8.05>
- Mosco, Vincent (1989): *Pay-per Society*. Toronto: Garamond.
- Miller, Jacques-Alain (1975): Le despotisme de l'Utile: la machine panoptique de Jeremy Bentham. *Ornicar Bulletin périodique du Champ freudien* (3): 3–36.
- Norris, Clyde és Armstrong, Gary (1999): *The Maximum Surveillance Society: The Rise of CCTV*. New York: Routledge.
- Nyiri Szabolcs (2021): *A panoptikon rizomatikus elemzése. Avagy a tekintet normalizáló hatásának deleuziánus olvasata*. Kézirat.
- Ong, Walter J. (2002 [1982]): *Orality and Literacy*. London – New York: Routledge, Taylor and Francis Group. DOI: <https://doi.org/10.4324/9780203328064>
- Özer, Özge Bayraktar és Asli Özem Tarakçıoğlu (2019): An Intertextual Analysis of Black Mirror. *The Journal of International Social Research* 12(62): 71–78. DOI: <http://dx.doi.org/10.17719/jisr.2019.3029>
- Philo, Chris, Hester Parr és Nicola Burns (2016): The Rural Panopticon. *Journal of Rural Studies* (51): 230–239. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.jrurstud.2016.08.007>
- Poster, Marc (1990): *The Mode of Information*. Chicago: University of Chicago Press.
- Robins, Kevin és Frank Webster (1988): Cybernetic Capitalism: Information, Technology, Everyday Life. In *The Political Economy of Information*. Vincent Mosco és Janet Wasko (szerk.). Madison: The University of Wisconsin Press, 45–75.

- Rouvroy, Antoinette (2008): *Human Genes and Neoliberal Governance: A Foucauldian Critique*. New York: Routledge. DOI: <https://doi.org/10.4324/9780203939390>
- Sacasas, L. M. (2019): The Inescapable Town Square. *The New Atlantis* (58): 47–53.
- Sato, Yoshiyuki (2021): Production of the Competitive Subject: Foucault and Neoliberalism. In *Beyond Neoliberalism and Capitalism*. Vesna Stankovic Pejnovic (szerk.). Belgrad: Institute for Political Studies, 157–171.
- Seele, Peter (2016): Envisioning the Digital Sustainability Panopticon: a Thought Experiment of How Big Data May Help Advancing Sustainability in the Digital Age. *Sustainability Science* (11): 845–854. DOI: <https://doi.org/10.1007/s11625-016-0381-5>
- Simon, Bart (2005): The Return of Panopticism: Supervision, Subjection and the New Surveillance. *Surveillance & Society* 3(1): 1–20. DOI: <https://doi.org/10.24908/ss.v3i1.3317>
- Singh, Ajay (2017): Prolepticon: Anticipatory Citizen Surveillance of the Police. *Surveillance & Society* 15(5): 676–688. DOI: <https://doi.org/10.24908/ss.v15i5.6418>
- Spargo, Tamsin (1999): *Foucault and Queer Theory*. New York: Totem Books.
- Specht, Hedvig (2020): Facebook mint a társadalmi megfigyelés eszköze. In *Algoritmusok, keresők, közösségi oldalak és a jog – A forgalomirányító szolgáltatások szabályozása*. Polyák Gábor (szerk.). Budapest: HVG ORAC Lap- és Könyvkiadó Kft., 60–73.
- Šubrt, Jiri (2014): Norbert Elias and the Enigma of Time. In *Norbert Elias and Empirical Research*. Tatiana S. Landini és François Dépelteau (szerk.). New York: Palgrave MacMillan, 239–252. DOI: https://doi.org/10.1057/9781137312143_13
- Szücs László Gergely (2020): A „privát szféra” felszabadítása a digitalizáció korában: két megközelítés. *Emancipáció – tegnap és ma*. Kicsák Lóránt, Körömi Gabriella és Kusper Judit (szerk.). Eger: Eszterházy Károly Egyetem Líceum Kiadó, 43–57. DOI: <https://doi.org/10.46403/Emancipacio.2020.43>
- Taber, Emily (2010): Prisons of the Cruel Inner God: Neo-Panopticism in Contemporary Western Culture. *Undergraduate Research Journal for the Human Sciences*, vol.9. Interneten: <https://publications.kon.org/urc/v9/taber.html> (letöltve 2023. 07. 13.).
- Wacquant, Loïc (2001): The Penalisation of Poverty and the Rise of Neo-Liberalism. *European Journal on Criminal Policy and Research* (9): 401–412.
- Wood, Murakami D. (2014 [2007]): A panoptikumon túl? Foucault és a surveillance studies. *Replika* (89): 43–60.
- Zuboff, Shosana (1988): *In the Age of the Smart Machine: The Future of Work and Power*. New York: Basic Books.

Kepe Nóra

társadalomkutató, a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Szociológiai Intézetének (Budapest) óraadója.

